

монавтики, пріоритет у найпередовішій галузі людської діяльності. А ще — великий приклад того, як прожити життя, ви-

соко несучи горде звання Людини, долати численні терни, не ламаючись, підніматись до зірок.

Одержано 12.01.2007

О.А. Копыл

Академик С.П.Королев и ракетно-космическая техника (к 100-летию со дня рождения Главного конструктора)

На основе уже опубликованных работ исследователей и материалов фондов Житомирского музея космонавтики очерчен жизненный и творческий путь С.П. Королева, показаны свойственные ему черты как человеку, ученому, инженеру, руководителю.

І.Є. Александрова, Л.М. Бесов

«Танковий король» другої світової війни (до сторіччя від дня народження І.М. Зальцмана)

Розглядаються маловідомі сторінки діяльності одного з видатних організаторів радянського танкобудування І.М. Зальцмана напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни, сторіччя від дня народження якого відзначалось у грудні 2005 року.

«Танковим королем другої світової війни» назвав І.М. Зальцмана один із західних дипломатів, який відвідав челябінський Кіровський завод в той час, коли директором там був Ісаак Мойсейович Зальцман. Але цей вислів належить не тільки йому. Вже після його смерті у 1988 році в багатотиражці Челябінського тракторного заводу «За трудовую доблесть» з'явилася стаття ветерана війни і праці А. Ступеля. У ній повідомлялось: «Во время войны я не работал на заводе — был на фронте. В армейских кругах фамилию Зальцмана произносили благоговейно. Его называли не иначе как “танковым королем”».

Народився І.М. Зальцман у невеликому містечку Томашполі на Вінниччині 9 грудня 1905 року. Працювати почав з 14 років, до цього змусив злидений стан родини, де було семеро дітей, серед яких Ісаак був найстарший. Після закінчення чотирикласної гімназії працював на цукровому заводі. Коли в середині двадцятих років в Україні пролунав заклик до бо-

І.М. Зальцман

© І.Є.Александрова, Л.М.Бесов, 2007

ротьби з безпритульністю, Ісаака Зальцмана направили на роботу вихователем до Брацлавського дитячого будинку. Одночасно закінчив профтехшколу в Брацлаві, отримав середню освіту і в 1929 році вступив до Одеського політехнічного інституту. Після закінчення навчання у 1934 році був направлений працювати майстром на Путиловському заводі у Ленінграді. У 1936 році І.М. Зальцман призначається начальником цеху, а в 1937 році — головним інженером Кіровського заводу.

У 1938 році директора Кіровського заводу Львова призначили наркомом СРСР. Через декілька днів головного інженера І.М. Зальцмана викликали до Смольного. Входячи до кабінету А.А. Жданова, він не знав, що рішення вже прийняте: звідти він вийде директором. Саме А.А. Жданов взяв на себе відповідальність перед Й.В. Сталіним, коли рекомендував 33-річного І.М. Зальцмана на посаду директора найкрупнішого оборонного підприємства СРСР. З цього часу саме завдяки його організаторським здібностям багато в чому визначилась доля танкобудування Радянського Союзу, від якого, без перебільшення можна сказати, залежав успіх військового протистояння гітлерівської і радянської армій на полях боїв у роки Великої Вітчизняної війни.

У серпні 1938 року уряд СРСР прийняв постанову «Про систему танкового озброєння», згідно з якою Кіровський завод отримав завдання до липня 1939 року розробити зразок важкого гусеничного танка з протиснарядним бронюванням і потужним гарматним озброєнням.

Ленінградські танкобудівники у створенні такого танка обрали шлях українських танкобудівників. У Харкові вже було набуто досвіду проектування і виробництва двобаштових Т-12 і Т-24 та колісно-гусеничних танків серії БТ і прийшли до створення однобаштового гусеничного танка

Т-34. Його творцями стали М.І. Кошкін, О.О. Морозов і М.О. Кучеренко. Трибаштовий танк ленінградців Т-28 і колісно-гусеничний танк Т-29 були лише перехідними моделями до однобаштового гусеничного танка КВ-1, який був прийнятий на озброєння Червоної Армії одночасно з українським Т-34 у 1939 році. Таким чином, І.М. Зальцман, Ж.Я. Котін і М.Л. Духов у Ленінграді в розробці згаданих моделей танків використали ту ж технічну концепцію танкобудування, що і харків'яни.

Напруженість на Кіровському заводі вже з першого дня війни не викликала розгубленості ні в заводоуправлінні, ні в цехах. Молодий директор підприємства умів створити атмосферу діловитості. Вже у ніч початку війни розпочалось вантаження танків КВ — перших машин, що були виготовлені на Кіровському заводі. Їх обкатали прямо на заводському дворі, а не на полігоні, як це передбачалось і забирало додаткові дні. Поруч із залізничниками біля нових танків юрбилися танкові екіпажі. Робітники допомагали танкістам натягувати брезентове покриття. Відтепер шлях бойових машин ленінградців пролягав не через випробування на полігоні, а з підприємства у діючу армію, на фронт. Забезпечення фронту важкими танками КВ стало головним завданням заводу і його директора.

Виробництво бойових машин у прифронтовому Ленінграді викликало багато труднощів. Відомо, наприклад, що одним з головних здобутків танка КВ був потужний український дизель В-2, який встановлювався і на танки Т-34. У липні ці дизелі перестали надходити з Харківського заводу № 75, який почав передислокацію на Урал. У таких умовах І.М. Зальцманом було запропоновано і прийнято єдине можливе рішення — встановлювати на танки КВ авіаційні двигуни, що виробили свій ресурс на літаках. Їх багато накопичилось на складах. Габарити і потужність цих двигунів були близькі до В-2 лише з тією різницею, що вони були вогнебезпечні.

Після термінових конструкторських пробок спеціалісти дійшли висновку: авіадвигуни на КВ встановлювати можна. Іншого вибору в тих умовах, що склалися, лєнінградці не мали. Так в умовах фронтового і блокованого Ленінграда продовжувалось виробництво танків КВ. У серпні 1941 року з воріт Кіровського заводу почали виходити важкі танки не з дизельним, а з карбюраторним двигуном, що працював на вогнебезпечному авіаційному паливі. 4 жовтня 1941 року І.М. Зальцман став Героєм Соціалістичної Праці.

Коли І.М. Зальцману в Кремлі вручали нагороду, Й.В. Сталін, звертаючись до нього, сказав; «Кіровці хорошо потрудились на оборону Ленінграда. Но тепер возникла острая необходимость эвакуировать завод в Челябинск и там как можно скорее организовать массовое производство танков. Чтобы Вам было легче развернуть дела на Востоке, мы Вас и товарища Котина назначим заместителями наркома танковой промышленности, одновременно будете возглавлять Уральский комбинат тяжелых танков и дизелей. Товарищ Зальцман, прошу Вас, действуйте без оглядки, принимайте любые решения, но танки должны быть на фронте».

У листопаді 1941 року Й.В. Сталін викликав І.М. Зальцмана до Москви. У присутності всього складу Політбюро він звернувся до директора Кіровського заводу: «я обращаюсь к Вам, товарищ Зальцман, как к директору самого крупного нашего завода и прошу выложить Ваши соображения: что нам нужно сделать в танкостроении для победы над гитлеровской Германией? Есть ли у Вас предложения?»

— Есть! — чітко відповів І.М. Зальцман.

— А именно? Доложите!

— Мое мнение такое: для того, чтобы сломать хребет гитлеровской армии, мы должны выпускать сто танков каждый день.

— И как Вы мыслите выпускать по сто танков ежедневно?

— На тридцать может выйти на новом месте Харьковский завод № 183. До конца года мы в Челябинске выйдем на пятнадцать тяжелых танков ежедневно. Еще полсотни можно выпускать в Сталинграде, Свердловске, Горьком.

Наприкінці 1941 року на Уральському танковому заводі № 183 склалася вкрай напружена обстановка. Деталі та агрегати, що були привезені з Харкова, закінчилися, а саме з них у грудні сорок першого харків'яни випустили на Уралі 25 танків Т-34. У цехах колишнього Уралвагонзаводу, де розгорнулось їх виробництво, всіх комплектуючих для програми випуску бойових машин не вистачало. Тільки почало налагоджувалось їх виробництво. І це як раз у ті дні й тижні, коли танки були вкрай необхідні фронту, коли ворог знаходився на підступах до Москви. У цей час заступника наркома танкової промисловості І.М. Зальцмана викликав Голова Державного Комітету Оборони Й.В. Сталін.

— Товарищ Зальцман, в Нижнем Тагиле построен большой вагоностроительный завод, туда эвакуирован сто восемьдесят третий завод из Харькова, но уже февраль, а танков нет. Мы сняли директора Максарева, будем его судить. Постарайтесь утречком быть в Нижнем Тагиле, займитесь заводом как директор. Разберитесь в причинах задержки массового выпуска Т-34, доложите о степени виновности Максарева. У вас права замнаркома, предоставляем вам широкие полномочия, примите любые меры, но чтобы танки Т-34 начали выпускаться в ближайшее время.

І.М. Зальцман у Челябінську приступив до виконання обов'язків заступника наркома танкової промисловості. Своїми організаторськими здібностями вже незабаром він довів те, що висловив Й.В. Сталіну: танкова промисловість на Уралі почала виробляти по сто танків на добу. У Нижньому Тагілі І.М. Зальцман

запропонував Ю.Є. Максареву зайняти посаду головного інженера Уральського танкового заводу № 183.

— Есть распоряжение отдать меня под суд, — попередив той нового директора. — Звонил Молотов, очень ругал.

— Поскольку документов о твоём снятии нет, то возьму все на себя, — відповів Зальцман, — главное, чтобы ты хорошо поработал.

Через декілька днів В.М. Молотов запитав у І.М. Зальцмана, хто працює головним інженером заводу № 183, і почув у відповідь, що Ю.Є. Максарьов.

— Как Максарев? Разве товарищ Сталин не сказал Вам, что он снят с работы?

— Товарищ Сталин мне сказал, чтобы я принял все меры к ускорению выпуска танков Т-34, — відповів Зальцман. — В эти меры входят и организационные. Товарища Максарева я знаю еще по ленинградскому Кировскому заводу, вместе работали. Он замечательный инженер, хороший организатор. Уверен, что с ним у нас пойдет все хорошо, за это я отвечаю.

Після цих слів Молотов все ж нагадав:

— Товарищ Зальцман, вы же за это ответите головой.

Відповідь була відповідною:

— Что же, Вячеслав Михайлович, не первый раз отвечаю. Но, повторяю, уверен, что у нас дело пойдет хорошо.

Вже у березні 1942 року УТЗ № 183 вийшов на довоєнний рівень виробництва броньованих машин. І хоча потреби фронту ще не задовольнялися, це надавало впевненість, що мета буде досягнута — двадцять танків за добу завод випускатиме. Так воно й сталося: у травні 1942 року з цехів підприємства УТЗ № 183 випускав по двадцять п'ять танків щодобово.

Під час чергової зустрічі Й.В. Сталін уважно проглядав список до нагородження, на кожній сторінці ставив свій

підпис. Нарешті здивовано запитав у Зальцмана:

— А где Вы?

Зальцман відповів, що в складанні списків приймав участь, але себе не вписав. Тоді Сталін своєю рукою вписав І.М. Зальцмана у список:

— Вы уже герой, а сейчас мы наградим Вас орденом Ленина.

— Товарищ Сталин, я прошу присвоить звание Героя Социалистического Труда товарищу Максареву Юрию Евгеньевичу, который все это время был рядом со мной. Он этого заслужил.

Сталін відповів:

— Товарищ Зальцман, мне товарищ Молотов доложил, что Вы Максарева оставили работать на заводе и что Вы о нем хорошего мнения. Давайте мы сейчас наградим его орденом Ленина, а там посмотрим.

З 26 травня 1942 року Ю.Є. Максарьов знову був призначений директором УТЗ № 183. І.М. Зальцман повернувся до Челябінська. На нього чекала шалена робота з налагодження виробництва танків Т-34 у Сталінграді, Свердловську, Горькому і в Челябінську.

У липні того ж року, після повернення І.М. Зальцмана з Нижнього Тагілу до Челябінська, заступник наркома був викликаний до Й.В. Сталіна. Тут йому повідомили про нове призначення: рішенням Політбюро і Державного Комітету Оборони І.М. Зальцман призначався наркомом танкової промисловості СРСР. Напутні слова Й.В. Сталіна І.М. Зальцману були такі: «Теперь вы имеете опыт не только по тяжелым танкам, но и по Т-34. Наркомату необходимо во всю развернуть и увеличить производство тридцатьчетверок на всех заводах Урала. Немедленно начинайте с Кировского в Челябинске».

Сталінське завдання за строками було для кіровців надзвичайно важким — півтора місяці. Для них це завдання було подвійно важким — поруч з танками Т-34 завод повинен був випускати і танк КВ. 15 липня 1942 року І.М. Зальцман повернувся на челябінський Кіровський

завод. У залі засідань дирекції зібрався командний склад, начальники цехів, конструктори, технологи. На цьому засіданні новим наркомом було заявлено: «Задача, которая поставлена сейчас, не имеет себе равных. Танк КВ остается в производстве. Но сегодня судьбу фронта, судьбу Родины решает танк Т-34. История не знает таких примеров, чтобы в течение одного месяца весь завод перестроили на новую машину. Считается, что это технически невозможно. В ЦК мне так и сказали: «Да, технически невозможно. Но Родине это нужно, и кировцы должны это сделать».

Не дивлячись на шалену круговерть подій, Ісаак Мойсейович уважно слідкував за підготовкою виробництва Т-34 в Челябінську. Тому напередодні виготовлення першої «тридцятьчетвірки» він був на Кіровському, де 22 серпня 1942 року відправлявся на фронт перший танк Т-34 челябінського виробництва.

— Сегодня мы празднуем первую, пока еще скромную, но серьезную победу, — говорив на мітингу директор челябінського Кіровського заводу С.Н. Махонін. — Скромную потому, что вслед за первой машиной на фронт пойдут сотни грозных машин.

Так, І.М. Зальцману було заявлено в Москві, що хоча технічно неможливо, але кировці повинні зробити неможливе. Там, у Кремлі, були впевнені в організаційних здібностях наркома. Тепер він ставив нове завдання і вірив — до кінця серпня у Челябінську вони вироблять 30 середніх бойових машин Т-34. І якщо фронт отримав в 1942 році 12527 українських танків Т-34, то в цьому була величезна заслуга наркома танкової промисловості СРСР Ісаака Мойсейовича Зальцмана.

У червні 1943 року на Кіровський завод в Челябінськ приїхав Л.П. Берія, який був призначений куратором танкової промисловості замість В.М. Молотова. Його супроводжували заступник Голови Ради Народних Комісарів СРСР В.О. Малишев і нарком танкової промисловості І.М. За-

1942. Танкоград. Бойова машина сходить з конвеєра

льцман. Звертаючись до присутніх, Л.П. Берія сказав:

— Нам очень нужны танки ИС, они должны решить судьбу в дальнейших наступательных операциях. Надо оставить здесь директора, который обеспечил бы нам в ближайшее время выпуск танков ИС. Это может быть или Малишев, или Зальцман. Но я хочу знать ваше мнение, кто из них будет лучшим директором. Это сейчас важнее, чем быть наркомом.

Усі, хто прийшов на мітинг, одноставно підтримали кандидатуру І.М. Зальцмана. Головним інженером Танкограду залишився С.Н. Махонін, а головним конструктором був призначений М.Л. Духов.

31 жовтня 1943 року два перших ІС-1 були здані замовнику. Усього в 1943 році їх виготовили 67, а на початку 1944 року — ще 40. Потім почали випускати ІС-2. Їх виробництво ускладнювалось тим, що одночасно доводилося випус-

кати середній танк Т-34-85. Але, коли інші заводи збільшили випуск «тридцятьчотвірок», з'явилася можливість зняти їх з виробництва у Танкограді. Ось чому Державний Комітет Оборони прийняв рішення про поступове зменшення виробництва середніх танків Т-34 на челябінському Кіровському заводі. Це зменшення повинно було компенсуватися зростанням виробництва ЙС-2. Загальний випуск танків на цьому підприємстві зростає. За весь 1944 рік завод випустив 5197 танків, в тому числі 2250 ЙС-2.

Наприкінці 1944 року на озброєння Червоної Армії був прийнятий новий танк ЙС-3 і в перші місяці 1945 року впроваджено його серійне виробництво. Це була остання, тринадцята по рахунку, модель танків і артилерійських самохідок, що випущені челябінським Кіровським заводом за роки війни. Крім того, на цьому підприємстві за чотири роки Великої Вітчизняної війни було вироблено 48,5 тис. танкових двигунів В-2.

Після закінчення війни челябінський Кіровський завод повернувся до виготовлення тракторів для народного господарства. Директором заводу продовжував працювати І.М. Зальцман. Влітку 1949 року його викликали в Москву до голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) Шкірятова. Він запропонував І.М. Зальцману дати компромат на колишнього секретаря Ленінградського міськкому партії О.О. Кузнецова у зв'язку з так званою «ленінградською справою». Ісаак Мойсейович рішуче відмовився це зробити. Коли про це доповіли Й.В. Сталіну, він запитав:

- А кем начинал Зальцман?
- Мастером на Кировском заводе,
- відповів Шкірятов.
- Что же, — після недовгих роздумів вимовив Сталін, — пусть начнет с этой должности сначала, но только в другом месте.

«Справу Зальцмана» відокремили від інших ленінградців, але він залишився

жити і зміг почати своє життя з нової сторінки. Йому навіть зберегли генеральське звання, вищі урядові нагороди. Більш того, виключений з рядів партії колишній нарком залишився депутатом Верховної Ради СРСР, регулярно приїздив на сесії до Москви. Він почав працювати майстром цеху Муромського машинобудівного заводу, де виготовляли запчастини для танків, з посадовим окладом 70 карбованців. До кінця свого життя І.М. Зальцман не міг забути заляканих облич кадровиків, яким довелося оформляти майстром виключеного з партії генерала, лауреата Сталінської премії, депутата Верховної Ради СРСР, Героя Соціалістичної Праці, кавалера трьох орденів Леніна, ордена Суворова першого ступеня, ордена Кутузова другого ступеня, двох орденів Трудового Червоного Прапора і ордена Червоної Зірки. Директор Муромського заводу усіма силами намагався позбавитися майстра із загадковим статусом. Прийшлося І.М. Зальцману переїхати до Орла. Тут він працював на заводі, де виробляли запасні частини для тракторів. Але й тут взаємовідносини з директором не склалися. Коли прийшов на демонстрацію із зіркою Героя Соціалістичної Праці, директор розгнівався: «Навіщо мені на заводі нарком, та ще й безпартійний?» Але на захист І.М. Зальцмана виступили робітники, які вже оцінили якості нового майстра. Він продовжував працювати майстром до 1957 року, до свого повернення до Ленінграда, де він отримав посаду директора Механічного заводу. У Ленінграді недружно поставився до І.М. Зальцмана перший секретар ленінградського міськкому Ф.Р. Козлов на відміну від ленінградців і працівників ленінградського Кіровського заводу.

Лише у 80-річному віці Ісаак Мойсейович Зальцман пішов на пенсію. А з життя — 17 липня 1988 року. Незадовго до своєї смерті він попросив сина Леоніда і дочку Тетяну зобразити на його надмогильному пам'ятнику прохідну Кіровського заводу, заводську трубу з димом і танки. Діти виконали це доручення.

Видатний український історик, біограф І.М. Зальцмана, професор Володимир Сергійчук пише: «Він був справжнім генералом, одним з полководців Великої Перемоги. Але він ніколи не забував, що був сином ремісника з подільського містечка Томашполя і сином України. Під час наших зустрічей в Ленінграді він неодноразово піднімав тост українською мовою:

— Оскільки родом я з України, сьогодні в нас гість з України і п'ємо українську з

перцем, то давайте вип'ємо за нашу рідну, ширю Україну».

Україна завжди буде вдячна своєму великому синові за те, що під час грізних випробувань він віддавав усі свої сили й натхнення для збільшення виробництва на уральській землі українських танків Т-34 і Т-34-85, українських танкових дизелів В-2, які внесли рішучий внесок у Велику Перемогу [1–11].

1. *Ибрагимов Д.С.* Противоборство. — М.: ДОСААФ, 1989. — 495 с.
2. *Вишняков В.А.* Конструкторы. — М.: ДОСААФ, 1990. — 256 с.
3. *Конструктор боевых машин.* — Л.: Лениздат, 1988. — 382 с.
4. *Дроботенко А.П.* Рожденный на ХПЗ. — Харьков, 2004. — 170 с.
5. *Слободин К.М., Листровой В.Д.* Т-34: путь к Победе. — Харьков: Прапор, 1985. — 235 с.
6. *Сергийчук В.С.* Танковый король России. — К.: Ниглава, 2005. — 236 с.
7. *ХПЗ — Завод имени Малышева / А.В.Быстриченко, Е.И.Добровольский, А.П.Дроботенко и др.* — Харьков: Прапор, 1995. — 792 с.
8. *История двигателестроения на ХПЗ — Заводе имени Малышева / А.В.Быстриченко, Е.И.Добровольский, А.П.Дроботенко и др.* — Харьков: Митець, 2001. — 480 с.
9. *Люди и техника в Прохоровской танковой битве на Курской дуге / Е.Е.Александров, И.Е.Александрова, А.Б.Бабанин и др.* — М.: Ступени, 2003. — 160 с.
10. *Танкоград: История, люди, события / Е.Е.Александров, И.Е.Александрова, Л.М.Бесов и др.* — Харьков: НТУ «ХПИ», 2004. — 236 с.
11. *Подвиг всенародный. 60 лет Победы в Великой Отечественной войне / Е.Е.Александров, И.Е.Александрова, Л.М.Бесов и др.* — Харьков: НТУ «ХПИ», 2005. — 256 с.

Одержано 15.10.2006

И.Е. Александрова, Л.М. Бесов

**«Танковый король» второй мировой войны
(к столетию со дня рождения И.М. Зальцмана)**

Рассматриваются малоизвестные страницы деятельности одного из выдающихся организаторов советского танкостроения И.М. Зальцмана накануне и в годы Великой Отечественной войны, столетие со дня рождения которого отмечалось в декабре 2005 года.